

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S-D-P-13
Coll. No. 639

Title Siddhānta mukhāṇḍī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 639 Subject : Vedānta

Title : Siddhānta muktāvalī

Author : Bhaktācārya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.1" by 3.6" Extent : 68 to 87

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly

विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रियानकारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति।
अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मैतियत्तत्त्वात् अतस्तत्र कारणकारणविभागे तत्कार्याकार्यविभा
ति गोऽन्यतश्च अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगतश्च न वि
भागो नात्यथा सिद्धिर्भवति ॥ परापरव्यवहारमिति परत्वापरत्वेति रूपयति परत्वं वा परत्वं चेति दे
सूर्य शिकमिति ॥ देशिकं परत्वं वदुत संयोगात् रित्तत्वात् तादुत्पद्यते एवेतदल्यीयस्त्वज्ञातादपरत्वमुत्प
द्यते अत्रावधित्वार्थं तृतीयोपेक्षायथा पाटली पुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कु
रुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपरः इति तयोर्देशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी असमवायिकारणं तदा श्रये

॥ ६॥

१ तत्प्रकारं

संशयइति१

न

वद्धर्मि
दि

११०॥

कारणं प्रमां प्रतिगुणः कारणं तत्र पितादिदोषोऽननुगतास्तेषां कारणं मन्वयव्यतिरेकादेव सिद्धं गुणास्य प्र
 मा जनकत्वं अनुमानात् सिद्धं । यथा प्रमाज्ञातं सामान्यकारणं भिन्नं कारणं ज्ञातत्वा ज्ञानज्ञातत्वात्
 अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणं मस्त्विति वाच्यं पीतः शंख इति ज्ञातस्थिते पितृदोषत्वात् शंखप्रमा
 नुत्पत्तिप्रसंगात् । विति गमना विरहात् तंत दोषाभावकारणात्त्वमपेक्ष्य गुणकारणात्तान्यायात्वात् त
 च गुणसत्त्वेऽपि पितृतेन प्रतिबंधात् शंखे तं शैत्यज्ञानं मतः पितृदिदोषाभावात् कारणात्त्वमपेक्ष्य वाच्यं तथा
 च किं गुणत्वस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथापि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणास्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं
 भ्रमे प्रतिगुणाभावः कारणात्त्वमित्यपि सुवचत्वात् तत्र दोषाः केदृत्वाकांक्षायामाह पितृतेति क्वचित्

॥१०॥

दि पितृदिभ्रमे पितृदोषः क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाणात्वं संहृतत्वं दोषः क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाणात्वं संहृतत्वं दोषः क्वचिच्चंद्रादेः स्वल्पपरिमाणात्वं संहृतत्वं दोषः
 नंदुत्वेवं दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकांक्षायां प्रत्यक्षादौ क्रम
 शो गुणानुशीयति प्रत्यक्षेत्विति प्रत्यक्षे विशेषणावद्विशेषासन्निकर्षे गुणाः अवाप्तितौ साधयति
 हेतुवैशिष्ट्यात्तानं गुणा एव मग्रेयूहं । प्रमांतिरूपयति भ्रमभिन्नमिति यत्र श्रुतिरुजत योरिमेरज ननु
 तैश्चिज्ञातं ज्ञातं तत्र रजतांशोऽपि प्रमातस्यात् तज्ज्ञातस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह अथवेति तद्व
 द्विशेषकतत्प्रकारकं ज्ञाते प्रमेत्यर्थः । इदं तु बोध्यं येन संबंधेन यद्वृत्ता तेन संबंधेन तद्विशेषकं तेन सं
 बंधेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञातेनाव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्प

दकावच्छे

दका

का

इति

कंप्रमानस्यात् तस्यैव प्रकारकत्वाभावात् अत आह न प्रमेति ननु वृक्षेऽपि संयोगज्ञानं भ्रमः प्रमात्तस्या क
 तद्वृत्तिचेतनप्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् न च वृक्षेऽपि संयोगाभावा
 वच्छेदेन कपिसंयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा दिति वा
 च्यं तत्र संयोगाभावे वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् तलक्षस्याननुगमात् तलक्षणा ननु गमेपितलक्ष
 तिः प्रमात्वमिति भीमांशः हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति तत्र गुरुरात्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वा
 तज्ज्ञानस्य प्रामाण्ये तेनैव गृह्यते ननु रागोऽस्मिन् ज्ञानमतीदृशं सततं ज्ञाप्य तातता प्रत्यक्षं तया च सततं
 दुर्भीयते भुरासिभिश्चारात्मते अतुल्यवसायेत ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते सवेधाम्मते तज्ज्ञानविषय

॥७९॥

प्रमा

कज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयतिरूपं हि ज्ञानमतो ज्ञानं वित्तिवेद्यो विषय इति तन्मतं दूषयति न
 स्वतो ग्राह्यमिति संशय इति यदि ज्ञानप्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात् तदा तदभासदशा पत्ते ज्ञाने प्रामाण्यसंश
 यो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा तन्मते स्वप्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः यदि ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि ध
 र्मिज्ञाताभावात् कथं संशयः तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथा हि दूदं ज्ञानं प्रमासंवादिप्रवृत्तिजन
 कत्वात् इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञातं गंधवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञातत्वात् एवं दूदं जलं ज्ञातं प्रमास्ते
 हवति जलत्वप्रकारकज्ञातत्वात् न च हेतुज्ञातं कथं ज्ञातमिति वाच्यं पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्रा
 ह्यत्वात् तत्र गंधग्रहे गंधवद्विशेषकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तस्यैव कारणवच्छिन्नतया द्विशेषकत्वं परं न

स्वप्रकारकं

गृह्यते. संशयावरोधात् ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथा र्थत्वात् प्रमालक्षणे तां द्विशेषकत्वं विशेषाणां वा र्थं तच्च रंगे द
 रजता धितः प्रवृत्तिर्भ्रमत्वात् तस्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तित्वेन स्वतंत्रं
 त्रौपास्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् सत्परजतस्थलेषु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेव कारणं अस्तु वा तत्रा
 पि भेदाग्रहवकारणमिति नवान्धाख्यातिः संभवति रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्धिकर्षस्याभा
 वात् रंगेरजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेन्न. सत्परजतस्थले प्रवृत्तिप्रतिविशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः कृतत्वा
 दन्यत्रापि तत्कल्याणतत्त्वं संवादि प्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादि प्रवृत्तौ भेदाग्रहकारणमिति वाच्यं ला
 धवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्याणतत्त्वं इत्यं च रंगेरजतत्वं बुद्ध्यावरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिः

विशिष्ट
॥१२॥

रजते रजतभेदग्रहे

सेयमुन्नयतः पाशरज्जुर्द

कल्पते पितृदत्तिः फलमुखगौरवः स्यादेषत्वात् किंच यत्र रंगरजतयो रिते रजते इति ज्ञानं तत्र न
 कारणबाधोपि अपि च यत्र रंगरजतयो रिते रजत रंगे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां रंगे
 रंगतैर्दग्धहेतुत्वात् न्याय्याख्यातिभयात् त्वन्मते रंगेरंगभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् दोषा
 देव रंगेरजतभेदाग्रहस्य रजते रंगभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किंच अत्रा मिति प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे ज
 त्वद्वेव किं व्याप्य धूमवद्देदाग्रहादनुमिति निर्दिष्टा बाधा यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगे ल
 केव किं व्याप्य धूमज्ञानमनुमितिमुशोधादापत्तिर्दृष्ट्या न्याय्याख्याते प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रंगेरजतया ज्ञानात्
 नीत्यनुत्तवादिति संक्षेपः ॥ पूर्वव्याप्तिरुक्ता तद्गुह्योपायस्तन्नदर्शित इत्यतस्तदंशयति व्याभिचारस्ये

॥१३॥

ति व्याभिचारग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहेकारणमित्यर्थः व्याभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबंधकत्वात् तद
नावः कारणां एवमन्वयव्यातिरेकाभां सहचारग्रहस्यापि हेतुताभूयोदर्शनं न तु नकारणां व्याभिचारस्य
तौ सहदर्शनेपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्याभिचारशंका विधूतं द्वाभूयोदर्शनं पयुज्यते यत्र तु भूयो न
दर्शनादपिशंकानोपेतितत्र विषयबाधकृतकोपेक्षितस्तथा हि बद्धिर्विहरणपिधूमः स्यादिति य
द्यशंका भवति तदा सा बद्धिधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिबंधो निवर्तते यद्ययं बद्धिमान्तस्या ना
तदा धूमवान्तस्यात्कारणां विना कार्यं न तु तेषां यदि च कचित् कारणं विनापि भविष्यति अहेतु
क एव भविष्यतीति तत्राप्याशंका भवति तदा सा व्याघातादपसरणीया । यदि कारणां विना कार्यं स्या

॥१३॥

सं३

शंकावेदनुमास्येवन चेच्छंका तस्तेतरां व्याघातावधिराशंका तर्कशंकावधिमेतः ॥१॥ मूलं
व्याघातो यदि शंकास्ति न चेच्छंका तस्तरां व्याघातावधिराशंका तर्कशंकावधिः कुतः इति खंडनं

तदा धूमार्थं बद्धे सृष्ट्यर्थं नो ज्ञतस्य तियमत्र उपादानं तवैव तस्यादिति यत्र स्वत एव शंकानावत
रति तत्र तर्कापेक्षा पीति तदिदं कृतं तर्कः क्वचित् शंकानिवर्तक इति ॥ इदानीं
मुपाधितिरूपयतिसाधयेति साधत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमता व्या
पक इत्यर्थः ननु सश्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साधव्यापक
त्वाभावात् श्यामत्वस्य घटदावपि सत्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य शब्दादित्यत्र उद्धूत रूप
त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादावपि सत्वात् तत्र च रूपाभावात् एवं धंसो विनाशी जलत्वादि
त्येतावत्त्वोपाधिः स्यात् विनाशित्वस्य प्रागभावे सत्वात् तत्र च भावत्वादिति चेत्तौ यद्गमो वाधे

अय

नावा

न साध्यापकत्वं तद्धर्मवच्छिन्नसाध्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् तन्मित्रतयुत्वावच्छिन्नप्रामत्व
 व्यापकं शाकपाकजत्वं एवं बहिर्द्वयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं व्यापकं उद्भूतरूपत्वं बहिर्द्वयत्वावच्छि
 न्नसाध्यापकं एवं धूसो विनाशी जन्तुत्वादित्यसाध्यापकं भावत्वं सद्देतौ एतादृशो धर्मो ना
 स्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यापकं तदवच्छिन्नसाधनं व्यापकं किंचित्स्यात् व्याभिचारिणिरुपाधा
 धिकराण्यत्साध्याधिकराण्यन्ते उपाधिभूतं साध्याव्यभिचारितिरूपकमधिकराण्यं त
 तदत्वं त्वावच्छिन्नस्य साध्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वं उपाधे संभवतीति अतएव
 लक्ष्यमपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयितुं सर्वइति स्वसाधोति स्तंगपाधिः स्तंच साध्यां च स्वसाध्या

स्य वा

॥७४॥

तयोर्वाभिचारितेत्यर्थः । उपाधेर्दूषकता बीजमारु व्याभिचारस्येति उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्यभिचारानुमा
 नमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथा यत्र शुद्धसाध्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेन उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्य
 भिचारानुमातं यथा धूमवान् वक्त्रे रित्पादौ वक्त्रिधूमव्याभिचारी आर्देधन
 व्याभिचारित्वात् व्यापकव्याभिचारिणो व्याप्यव्याभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किंचिद्धर्मवच्छिन्नसा
 ध्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्याभिचारेण साध्याव्यभिचारानुमातं यथा सशपा मो मि
 त्राततयत्वादित्यादौ मित्राततयत्वं प्रामत्वव्याभिचारिमित्राततये शाकपाकजत्वं व्याभिचारित्वा
 त्वाधात्मीत पक्षे तस्मात् साध्यापकता ग्राहक प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च तोपाधिः वा

तद्व्यापक३

धो न्नीतपक्षेतरं ग्राधिर्भवत्येव यत्र वक्षिरुसः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वक्षेरुसमत्वग्रहेव न्नीतर
 त्वमुपाधिः यत्र त्रपाधेः साधव्यापकत्वादिकं संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिः ^{रपि}
 नोद्भावनीयः कथं कस्यदा यावत् रोधादिके चित्तु सत्यतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथा हि अयोगो
 लकंधूमवक्षेरित्यादौ अयोगो लकंधूमाभाववदादेधनाभावादिति सत्यतिपक्षसंभवात्तदर्थं च सा
 धतव्यापकोपि क्वचिदुपाधिः यथा केरका पृथिवी कठिनैः संयोगवत्त्वादित्यादौ अत्रुष्माशीतस्य
 शर्वत्वं न च स्वरूपा सिद्धिरेव त्रदूषणमिति वाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दूषणांतरसंकथ्यात् अत्र च साधव्यापकः
 का पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः ॥ शब्दोपमानयो रिति वै शेषिर्नो मते प्रत्यक्षं तुमा तं च प्रमाणं शब्दो ^{॥१५॥}

पमानयो रनुमातविधौ एव प्रामाण्यात् । तथा हि दंडेन गामभाजेति पदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य
 विषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकालि आकांक्षादिभ्योपदकदंबत्वात् घटमातयेति पदकदंब ^क
 वत् । यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवंतः योग्यतादिभ्योपदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत्तदृशं
 तां तेपि दृष्टं तरेण साधसिद्धिरिति । एवं गवयप्रत्यक्षांतरं गवयपदं गवयप्रवृत्तितिमित्तं असति
 यत्र दृष्ट्यंतरे दृष्टेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति दृष्ट्यंतरे यत्र दृष्टेः प्रयुज्यमानत्वात् तत्प्रवृत्तितिमित्तकं यथा गो
 पदं गो प्रवृत्तितिमित्तकं यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तितिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमाते पक्षधर्मतात्पर्यं
 त्वं लाङ्गवयपदप्रवृत्तितिमित्तकं भासते तन्मा तं दूषयति तन्ना सम्प्रगतिर्यापिशानं विनापि शब्दोपि शब्दो ^द

॥७६॥

द्यदेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानंतरं व्याप्तिरिति किंच सर्वत्र शब्दस्य
 लेयादिव्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रागुमिति स्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एवार्कस्वीक्रियत इति ॥ न
 द्वैविध्यमिति अनुमातं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेके अन्यव्यतिरेके भेदात् तत्रासद्विपक्षके
 वलान्वयी। यथाज्ञेयमभिधेयत्वादित्यादौ तत्र सर्वस्येव ज्ञेयत्वात् विपक्षासत्त्वं ~~...~~
~~...~~ असत्सपक्ष
 : केवलव्यतिरेकी। यथा पृथिवीद्वारे भौमिद्योते गंधवत्त्वादित्यादौ तत्र हि दलादि त्रयोदश भेदस्य पूर्वम
 सिद्धतया निश्चितसाधवतः सपक्षस्याभाव इति। संपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा बद्धिमान् धूमा

॥७६॥

यत्संबंधावच्छिन्नयद्गमवच्छिन्नप्रतिज्ञ

व्यतिरेकः

स दित्यादौ तत्र पक्षस्य महानसादे विपक्षस्य जलद्रुदादेश्च सत्त्वादिति। तत्र व्यतिरेकिणो व्याप्तिज्ञानं कार हि
 र्णांतदर्थव्यतिरेकयतिनिर्वहिसाधाभाव इति साधाभावव्यापकी भूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदं
 बोधयेत संबंधेत यत्र व्यापकता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वमविच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्
 यत्संबंधेत यत्र प्रतियोगिता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वमविच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति
 इष्टं यत्रे तत्त्वव्यापकत्वं गंधासंताभावे गृह्यते तत्र गंधाभावाभावे तद्वत्त्वासंताभावः सिद्ध इति। यत्र तु
 तादात्म्यसंबंधेन तद्वत्त्वव्यापकता गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबंधेन तद्वत्त्वाभावाभावे तद्वत्त्वासंताभावः सिद्ध इति। यत्र तु
 नचात्र साधाप्रसिद्धा पृथिवीतरे दवतीत्यनुमितिर्न स्यात् विशेषणाभावादिति वाच्यं इष्टाप्रतिज्ञः पृथिव्या
 नितर भेद इति हि प्रथमानुमितिश्चरमं पृथिवीतरे दवतीत्यनुमितिः। एवं यत्र संयोगसंबंधेत धूमं प्रति

येन रूपेण
 दवच्छिन्नं

॥७७॥

संयोगसंबंधेन बद्धेर्वापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवक्ष्य भारवेन जलद्रुदे संयोग
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिद्ध्यति अत्र च व्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानकारणं केचित्तु व्यति
रेकसहचारेणान्यव्याप्तिरेव गृह्यते ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानकारणं यत्र व्यतिरेकसहचारव्याप्तिग्रहस्तत्र
व्यतिरेकीत्युच्यते साध्याप्रसिद्धिस्तथादावेव जातं पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदंति ॥ अथापि
तेरिति अर्थापत्तिप्रमाणां तरे कोचिन्मन्यंते तथा हि यत्र शतवर्षजीवित्वं देवदत्तस्य ज्योतिःशास्त्रादवगतं
जीविते गृह्यते सत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथा लुप्यपत्यावहिः सत्त्वं कल्प्यते तदप्यनुमाने
न गतायत्त्वान्नेष्यते तथा हि जीवित्वस्य गृह्य सत्त्वबहिः सत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यत्वे सिद्धे
ज्ञायमानायां गृह्य सत्त्वबाधा दूहिः सत्त्वमनुमितौ भासते एवपीतो देवदत्तादिवा तमुक्ते इत्यादौ पीत

व्यतिरेकर

॥७७॥

तस्या

त्वस्य भोजनव्याप्यत्वात् वगमाहो जनं सिद्धे तद्विवा भोजनाभावे शत्रि भोजनं सिद्धतीति ~~तस्य~~
~~तस्य~~ चेष्टापितप्रमाणां तरे संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वा ल्लोपादिसप्तशीलत्वाच्च दृष्टं एव
तत्तत्वात् यदि तु व्याप्यादिग्रहस्तत्रावुमिति रेवेति सुखंतिरूपयति सुखंत्विति कांश्च अभिलाष विषयः
धर्मोति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ इः खंतिरूपयति ॥ अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वे
न कार्यकारणभाव इत्यर्थः प्रतिकूलेति ॥ सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ इच्छंतिरूपयति ॥ निदुःख
इति दुःखदिफलविषयिणी उपायविषयिणी वा फलं सुखं दुःखं भावश्च तत्र फलेच्छां प्रतिफलज्ञानकारणं
अत एव पुरुषार्थः संभवजित्यज्ञातं सत्त्वं वृत्तितयेष्यते इतरैकांशी तेष्वा विषयत्वं फलितार्थः उपपेक्षं प्रति
धृसाधनताज्ञातं कारणं चिकीर्षति वृत्तिसाध्यत्वप्रकारिकवृत्तिसाध्या क्रियाविषयणी च चिकीर्षा पाकं कृत्या

तत्पुरुषार्थ इति नर

तत्र

प्रतिबंधकं

॥७८॥

र

इत्यर्थः

प्रवृत्तौ

साध्यामीतितदनुत्तवात्चिकीर्षीप्रतिरुतिसाध्याताज्ञानं दृष्टसाधन ताज्ञानं चकारणं अतएव दृष्ट्यादौ कृति
साध्याताज्ञानाभावाच्चिकीर्षी। बलवद्वि हेतिबलवद्वि दृष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबंधकं बलवद्वि हेति। तद
हेतुत्वेति बलवदनिष्टाज्ञानकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ द्वेधंतिरूपयति ॥ द्विष्टेति। बलवद्वि दृष्टसाधनता
ज्ञानं कारणं तेन तातरीयकदुःखजनकेपाकादौ न द्वेषः ॥ यत्नं निरूपयति ॥ प्रवृत्तिश्चेति ॥ प्रवृत्तिरिति
वृत्तिर्जीवितयोति भेदात् प्रयत्नस्त्रिविधः ॥ चिकीर्षति। मधुविषसंपृक्तान्न भोजनादौ बलवदनिष्टानुबंधि
त्वेन चिकीर्षीभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्याताज्ञानादिवलं निष्ठाननुबंधित्वज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयवद
व्यतिरेकात् कारणमित्यापि वदंति। कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति पुरवः। तथा हि प्रवृत्तेन न नीयाच्चिकीर्षी ॥७९॥
तिरिक्तं नापेक्षितमस्ति साचकृतिसाध्याताज्ञानसाध्यादृष्ट्याः स्वप्रकारकप्रकारकधीसाध्यात्वनियमात्

ज्ञानस्य

यां

चिकीर्षी हि कृतिसाध्यात्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यात्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षीयां तद्वारा प्रवृत्तौ च
हेतुः नन्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्यापि चंद्रमंडलादौ प्रवृत्त्यापत्तेः। कृत्यसाध्याताज्ञानं प्रति
बंधकमिति चेत् तदभावापेक्षया कृतिसाध्याताज्ञानस्य लघुत्वात् न च द्वयोरपि हेतुत्वं गौरवात्। ननु
त्वन्मतेपि मधुविषसंपृक्तान्न न च हरे

चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानसत्त्वादिति चेन्न स्वविशेषणावत्ता प्रतिसंधान
जन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् काम्ये हि यागपाकादौ कामना विशेषणं तत्तच्च बलवदतिष्ठान
नुबंधिकाम्यसाधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततः प्रवृत्तिः तच्च भोजनेन प्रवर्तते। तदानीं कामना

॥५८॥

याः पुरुषविशेषणत्वाभावात्तन्मिथे च शीचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शीचादिज्ञाताधीतकृतिसाध्याता
ज्ञातात् तत्र प्रवृत्तिः नव तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीषु साधनकृतिसाध्यात्वज्ञातमेव हे
तु रक्तबलवदतिष्ठाननुबन्धित्वं च दृष्टोत्पत्तिनां तरीयकदुःखाधिकदुःखान्नतकत्वं बलवद्वेषवि
षय दुःखजनकत्वं वेति वाच्यं इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यायोर्युगपज्ज्ञातुमशकत्वात् साध्यात्वसा
धतत्वयोर्विरोधात् असिद्धसाध्यात्वसिद्धसाधनत्वं नचैकमेकैकदा सिद्धमसिद्धं च जायते त
स्मात् कालेनैदात्तं ननु यं जायत इति । मेवैलाघवेन बलवदतिष्ठाननुबन्धीषु साधनत्वे सति
कृतिसाध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात् । तव साध्यात्वसाधनत्वयोर्विरोधः । यदा कदाचित् साध्यात्वसाधनत्व

॥५९॥

संदुलाद्यपकरणवतः ३

र स्य चो विरोधात् एकदा साध्यात्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नवीतास्तमतेदं कृतिसाध्या निति ज्ञानेन प्रवर्तकं न
नागतं तस्य ज्ञातुमशकत्वात् किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्या यदृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रति संधाय प्रवर्तते तत्र
तेन ओदतकामस्य तत्साधनताज्ञानवत्पाकः कृतिसाध्यास्तादृशश्चाहमिति संधाय पाके प्रवर्तते
इत्याहुः तन्मस्वकल्पितनिर्णयि प्रवृत्तौ यो वते कामो ज्ञेयादिना संभोगादौ तदज्ञात्वात् इदं तु बोध्यं
तदानीं इष्टसाधनत्वादिज्ञातं प्रवर्तकं तेन भावियो वरात्वे बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्याताज्ञा
नात् एवैलाघवेन प्रवर्तते तदानीं इष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । प्रवर्तते रोषदूषि विर्ते विषादिभक्षणे त
तदानीं बलवदतिष्ठाननुबन्धित्वज्ञातात् नचास्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवर्धी प्रवृत्तौ कथं बलं निष्ठा वद

॥८०॥

तु
क

ननु बंधित्वबुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यं तु कदागादिना नरकसाधनतातिरोधात् तद्वृथा
दौर्गतिमाध्याताज्ञानाभावात् न चिकीर्षाः प्रवृत्तिः किंतु दुष्टसाधनताज्ञानादित्यत्र । कृतिप्रवृत्तिरूपाव
ध्यातेन जीवनेन योनियत्नसाधे प्राणापंचसंचारेण प्रवृत्तिः इत्थंच प्रवृत्तकलानुरोधादिये रपि इष्टसा
र्थः इत्थंच विश्वजिताय जेतुं त्पादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गफलं कल्प्यते न च हरहः सं
ध्यामुपासीते त्पादौ इष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथं न चार्थवादिकवस्तुलोकावाप्रत्यवायाभावे फलमिति
वाच्यं तथा सति कामत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे तु अकरणपत्तेः इत्थंच फलश्रुतिस्तत्र
र्थवादमात्रमिति चेन्न शुभं श्राद्धादौ नित्यत्वेनेति कल्पयोरिव माधादिप्रातः स्नानादौ कामत्वं ॥८०॥
य३

त२

त्वा

२ प्रीत्यात्म

नैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकामत्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावे क रणापत्तिस्त्रिकालस्तवपाठा
दा विवकामनासद्भावेव कल्पनात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानप्रवृत्तिः संभवतीति चेन्न स्वैष्टसाध
नत्वमज्ञायतादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यदपि पंडापूर्वफलमिति तदपि कामना
भावे अकरणापत्तेस्तौल्यात् कामनकल्पनेत्वा र्थवादिकफलमेव शत्रिसत्रन्यायात् कल्प्यता
मन्यथा प्रवृत्त्युपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिः प्रत्यवायस्य म न्यत । एवं संध्यामुपासते ये तु सत इति
तं शंसितवता विधूतपापास्ते योतिव ह्यलोकं निरामयं । एवं दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्ति
त्पादिकमेव फलमस्तु न च पितृप्रीतिः कथं फलं वा धिकरणात्वादिति वाच्यं गया श्राद्धादा विव
दृश्यत्वसंबंधतेषु फलजनकत्वस्य क्वचि कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रे द शितं फलं श्रुतं वा तसि
सनातनं ३ तथा चान्ये ४

॥८९॥

लेतु

ननु तैवैव

इत्युत्तर्गद्विपिहृतां सुक्तं स्वस्वस्वर्गादिफलं यावन्नित्यतेमिति कानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलत्वा क
तप एषा पूर्वार्थप्रवृत्तिश्च तसंभवति न हितसु खदुःखं भाववत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनं प्रत्यवायादुत्प
य तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदिष्टं च न ह्यहि तित्येकते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभाव एव प्रत्यवायाभा
वसत्वेदुःखप्रागभावसत्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षे मसाधारणकारणात्तायादुःखप्रागभावं प्रत्यपि
सुवचत्वा देवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेत्वमिति । ननु तत्कलं जं भक्षयेत्यत्र विधार्थकं यं न ज दि
यीत्वय इष्टसाधनताभावस्य वेदबोधितमशक्यत्वा दिति चेन्न तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाधनत्वं च
न विधार्थः किंतु बलवदतिष्ठाननुबंधित्वमात्रं तदभावश्च न जा बोध्यते अथवा बलवदतिष्ठाननुबंधीष्ट
साधनत्वे सति कृतिसाधनत्वं विधार्थः तदभावश्च न जा बोध्यमातो विशिष्टा भावो विशेषण भावे विश्राम्य

१ विशेष्यवति

॥८९॥

ति ॥ ननु श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेत्यत्र कथं बलवदतिष्ठाननुबंधित्वमर्थः । श्येनसामरणात्कूलव्यापारस्य हिंसात्वे
नतरकसाधनत्वात् न च वैधत्वान्तनिषेध इति वाचं अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणात्कूलव्यापार
मात्रं यदि हिंसा तदा खदुःखकारस्य कूपकत्वं हिंसकत्वापत्तिः । गलत्तन्तान्ततक्षणा जन्ममरणो आत्म न
वधत्वापत्तिश्चेति वाचं मरणाद्विशेषकत्वस्यापि विशेषणीयत्वात् अतो द्वेषकाक्षिप्तनाराचहंत ब्राह्मण
स्य वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न । श्येनवारणाय अदृष्टाद्वा
रकत्वेन विशेषणादत एव काशी मरणाद्यं कृतशिवपूजादि रयित हिंसात्वं न च साक्षात् मरणात्सोव हिंसात्वं जनकर
श्येनस्तनतथा किंतु तज्जन्या पूर्वमिति वाचं खदुःखात्तेन ब्रह्मण परम्यरयामृते हिंसात्वात्तापत्तिः केचित्तु श्येन

श्येनस्य

ब्राह्मणे

॥८१॥ रूपेष्वावाचित्ववन्निर्दू३
 स्पृहिसाफलं न तु मरणं ते तश्चेन जन्यस्वदुष्पातादिरूपं हिंसाभिचारपदार्थः तस्य च पापजनकत्वं अतः श्रुते तस्य वैधत्वा
 तपापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रति संधाय संतो न प्रवर्तते । आचार्यास्तु आप्नाभिप्रायो विधायः पाकं कुर्यादित्यादा
 वात्तामात्रसादृश्यावाचित्वं लाघवादेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकाम कृत्ति साधतया आनेष्ट इत्य
 यः ततश्चाप्येतेष्वेतेषु साधतत्वादिकं मनुष्याय प्रवर्तते । कलंजं भक्षणीति दभावान्तं प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेय दौ
 त्वं न भ्युपैति तं प्रति विधिरेव तावद्भक्ति कुमा योः संयोगे मानं न च कर्त्रे स्मरणं बाधकं कपिलकणा
 दादिकमारभ्याद्यपर्यंतं कर्तृस्मरणं स्पेवं मानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृत्वापत्तेः तत्रैव कर्तृस्मरणं क
 स्तीति वेदेऽपि छंदोसिजज्ञिरेतस्मादित्यादिकर्तृस्मरणं स्पेवं एवमन्तं तं चैषा भक्तिरित्या विधीयते इत्यादिदृष्टं ॥८२॥
 प्रतीयर १ प्रति

य १
 स्वयं भुरेव भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा शिवाद्या क्रषिपृथ्यां स्मर्तारोऽस्य कारका इति वेदं स्तुतिमात्रं न च पौ र
 षेत्वे भ्रमादिसंभवादप्रमाणं स्यादिति वाचं नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्देष्टुं त्वादत एव पुरुषांतरस्य भ्रमादिसंभवान्न
 कपिलकर्णदावपि कर्तृत्वं वेदस्या किंच वर्णातामेवाति त्वत्पक्षमाणात्वात् सुतरां वेदस्याति त्वत्पक्षमिति तत्समदस्य
 ध्यत्तं । उपादानस्य समवायिकारणस्य प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति निवृत्तिरिति द्विष्टसाधनताज्ञातस्य निवृत्तिप्रति
 जनकत्वमन्वय व्यतिरेकाभ्यामवधारितमित्यर्थः यत्न इति जीवतयोतियत्नोयावज्जीवं मनु
 वर्तते स चांती द्वियः तत्र प्रमाणमाह शरीर इति प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिप्रयत्नसाधः इष्टं च प्राणसं
 चारस्य सर्वस्य यत्नसाधत्वात् मानात् प्रयत्नयत्नवाधाच्चांती द्विययत्नसिद्धिः स एव च जीवतयोतियत्नः

॥८१॥

असमवायि

वि

वर्तत

पतनेति आद्यपतनेत्यर्थः २

१ म नित्यं

॥ गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्ये शण्डिकादौ तद्गुरुत्वं नित्ये परमाणौ नित्यं गुरुत्वमित्यवर्तते तद्गुरुत्वं असमवायिकारणं ॥ इवत्वं निरूपयति ॥ सांख्यिकमिति इवत्वं द्विविधं सांख्यिकं नो मित्तिकं चेत्यर्थः द्वितीयं नैमित्तिकं जलपरमाणौ जलपरमाणौ इवत्वं नित्यं अन्यत्र पृथिवी परमाणौ जलद्वयकादौ च इतिसंकुत्रौ जलसिक्वचिपृथिव्यां नैमित्तिकं इवत्वं को वा ते नैमित्तिकं ये स्तद्वर्तयति ॥ नैमित्तिकमिति ॥

वत्तम

शब्दा

अतिसंयोगजत्वं नैमित्तिकं इवत्वं तच्च सुवर्णादिरूपतेजसि घृतजतुप्रभृति पृथिव्यां च इत्यर्थः हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः संग्रहस्तत्तुकादिसंयोगविशेषतत इवत्वं स्नेहसहितमिति बोधं तेन दुत सुवर्णादिनाम संग्रहः ॥ स्नेहं निरूपयति स्नेह इति जलद्वयजल एवेत्यर्थः ॥ स स्नेहः ॥ तनुपृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयस्तथा सति दहनं प्रतिकूलं प्रसंगादतः ॥

॥८२॥

कर्म

न स्यात्

इ

आह तैलांतर इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् तैलोपलभ्यमानस्नेहो पिजलीय एव तस्य प्रकृष्टत्वाद्गते शतकुलं अपकृष्टस्तेहं हि जलं वद्विर्विनाशयतीति भावः ॥ संस्कारं निरूपयति संस्कारभेद इति वेगस्थितिस्थापकभावना भेदात् संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः कर्मज इति कर्मज वेगज भेदात् वेगो द्विविध इत्यर्थः शरीरादौ हितोदन जतितेन कर्मणा वेगो जन्मते तेन च पूर्वपूर्वता शस्तदु तत्तत्कर्म एव मग्रे यि विना च वेगं कर्मणा प्रतिबध्ने कत्वात् पूर्वकर्मता श उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च यत्र वेगवता कपालेन जतिते घटे वेगो जन्मते स वेगजो वेगस्थितिस्थापक इति आहृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यात् न केचिदिति ॥ चतुर्दशित्यादिषु स्थितिस्थापकं मन्यते केचित्तदप्रमाणमिति भावः ॥ तत्र स्थितिस्थापकं केचि

कर्म

न्य
रा
यतः

शकृषु शारवाही भावनाख्य इति तस्य संस्कारस्य उपेक्षात्मकत्वात् तत्संस्कारावत्यन्ते रूपे क्षानात्मकदु-
 ल्भतं तत्संशयात् तत्संस्कारावत्यन्ते निश्चयद्वयं तत्तत्तेन उपेक्षात्पनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति
 नावः। ननु स्मरणं प्रति उपेक्षा निश्चयत्वेन हेतुत्वं तेन उपेक्षा स्मृतं तेन स्मरणं इष्टं च संस्कारं प्रतिज्ञानं च
 न हेतुता स्थिति चेत् विनिगमना विरहोपेक्षा संस्कारं प्रति उपेक्षा न निश्चयत्वेन हेतुता या सिद्धत्वात् किंच
 उपेक्षा स्थले संस्कार कल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षा न्यत्वेन हेतुता या सिद्धत्वात् तत्र प्रमा-
 णं इष्टं प्रति स्मरण इति असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञां च जनयति अतः संस्कारकल्पने विना व्या-
 पारं पूर्वावु भवस्य स्मरणा विजनना सामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्तराभावे कारणत्वो संभवात् न च प्र-

तदुक्तमाचार्यैः विरहसंफलत्वात् न कर्मातिशयं विनेति ५

त
दत

त्यभिज्ञां प्रति तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं अप्रयोजकत्वात् परे न
 तु अनुदुद्ध संस्कारात् प्रत्यभिज्ञा तु दयात् उदुद्ध संस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्ता स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां
 प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ॥ ०॥ अहं प्रति स्मरयति ॥ धर्माधर्मो विति ॥ स्वर्गादिसकलसुखातां स्व-
 र्गसाधनी भूत शरीरादीनां च साधनं धर्मद्वयार्थः। तत्र प्रमाणं दृष्टिबुद्धिमाह ॥ यागादीति यागा दिव्यापारतया हि ध-
 र्मः कल्प्यते। अन्यथा यागादीनां चिरवितर्कतया निर्व्यापारतया च कालांतरभावि स्वर्गजनकत्वं तस्या तू-
 ननु यागधर्मस्य व्यापारः स्यात् न च प्रति योगिध्वंसयोरेकत्रा जनकत्वं। सर्वत्र तत्त्वात्वे माताभावात् न च
 त्वन्मते फलान्तं मन्मते च समफलत्वात् पूर्वनाशकत्वात् न तत्त्वात्त्वमिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वा-
 दित्यत आह। गंगास्ताना दीति। गंगास्नानस्य स्वर्गजनकत्वे अतः तानां जलसंयोगध्वंसात् व्यापार-

वा स्वमयेह्य एकमे पूर्वकल्पते लाघवादिभि भावः न च धर्मोऽपि न व्यापारोऽस्तु न च तिर्य्या पास्य चिरधस्तस्य कथं कार
 ८५ एखमिति वाच्यं अन्यथा सिद्धं नित्यत पूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अत्र वा बहिर पूर्ववर्तित्वं हि चक्षुः संयोगादेः का
 तु रणात्वेन सर्वत्र कार्यकालवर्तित्वमिच्छमवाधिकारणस्य कारणत्वमित्यत आह ॥ कर्मनाशेति यदि अपूर्व
 न स्यात् तदा कर्मनाशात् सलस्यार्थदिताता श्रयं धर्मस्य न स्यात् न हि तेन आगादे नोशः प्रतिबंधो वा कर्तुं श
 क्यते तस्य पूर्वमेव नष्टत्वादिति एतेन देवताप्रीतिरेव फलमित्यपि परासंगं गा स्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेर
 अनि संभवाच्च देवतायाश्च यत्वेन तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्य
 सुखादेस्तत्राभावात् तित्वि विष्णुप्रीतिस्तत्त्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते नरका
 दीनामिति न रं दुःखातां नरकं शरीरादीनां च साधनम धर्म इत्यर्थः प्रमाणात्माह प्रायश्चित्तेति यदि हि ८५
 कादिसकलं २ तत्र तत्र दिनाशयइ

अधर्मो न स्यात् तदा प्रायश्चित्तादिनां श्रयं तस्य तत् । न हितेन ब्रह्महतनादेर्नाशः प्रतिबंधो
 वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव नष्टत्वादिति भावः । जीवेति ईश्वरस्य धर्मा धर्माभावादिति भावः । इमो
 धर्मा धर्मो वा सतेति अतो ज्ञानिता कृतेऽपि सुकृतदुःकृते कर्मणि न फलाया लमिति भावः । सो ना
 व्यपि दर्शना भोग परिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्मा धर्मनाशकत्वं । नाभुक्तं क्षीयते कर्म क
 ल्पकोटिशतैरपि इति वचनविरोधात् इत्थं च तत्त्वज्ञानिनां कृदितिकायव्यूहेतसकलकर्म
 णां नाशः । तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते । नून इति क्षीयंते चास्य कर्माणि
 च तस्मिन् दृष्टेऽपि वरइति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात् ज्ञानेन
 णां हयइति चेत्तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मइ

॥८६॥

सर्वेषां कर्मणां नाशदिति चेन्न प्राप्ते तत्कर्मणां मेव नाशात् तत्तच्छरीरं भोजनं हि यत्कर्म तत्प्रा^{कं}ग
स्वं तदभिप्रायमेव नाभुक्ते मित्यादिवचनमिति । शब्दं निरूपयति । शब्द इति तत्प्रवृत्तिराका
शसमवेतं हूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह शब्देति ननु मृदं गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे शब्देकं थं
तदुत्पत्तिरिति आह विचीति । आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नो न्यशब्दस्तैव शब्देन जना
त्यन्तोऽ
ते तेन चापरस्तद्व्यापक एव क्रमेण शब्दोत्पन्नो ग्रहण इति कदम्बेति । आद्यशब्दादशदिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते ते शब्दादशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्कल्पे गौरवादित्युक्तं कस्यचि
न्मत इति ॥ ननु शब्दस्य नित्यत्वं तदुत्पत्तिकथं संगठत आह शब्दानां तु त्यादविना
इत्यत उत्पन्न इति ।

॥८६॥

॥८७॥ श प्रत्ययत्वा^{शालि} दतित्यमित्यर्थः । ननु स एवायं ककार इति प्रत्यभिज्ञानात् शब्दानां नित्य
त्वं । इत्थं चोत्पादविनाशशालित्वबुद्धिर्निरूप्यै^{त्व} वेत्यत आह सोयमिति ।
स्य । तत्र हि प्रत्यभिज्ञानं तत्सजातीयत्वं विषयो ननु तद्व्यक्त्यभेदे विषय उक्तप्र
तीतिविरोधात् इत्थं च द्वयोरपि बुद्धौ न भ्रमत्वमिति । ननु सजातीयं सोयमिति प्रत्यभि
ज्ञां कुत्र दृष्टा इत्यत आह तदेवेति । यदौषधं मया कृतं तदेव धर्मन्यैः पितृकृतमित्यादि द^{ना}
शब्दादिति भावः । इति महामहोपाध्याय विश्वनाथ सिद्धांतपंचानन भट्टाचार्य - कृत
सिद्धांतमुक्तावली समाप्ता ॥ ४॥ ०॥ ०॥ ०॥ ॥
३वौ

॥८७॥

॥ श्री गणेश
य नमः ॥

उमारमावस्त्रनयोः कदापि न नेदबुद्धिं वितरे तथापि ॥ गोचीरकपूरशशंकगौरं शिवं मनोभ्या यतिदुर्निवारण ॥ १ ॥

॥ वासना ॥